

KÓNYA FRANCISKA

*Műfaji átjárások a 17–18. századi magyar meditációs irodalomban**

Jelen tanulmány témájából következően nem foglalkozik a „tisztá” elmélkedésgyűjteményekkel. Nem tér ki tehát a ferences, jezsuita és klarissza szerzők, fordítók által különösen kedvelt lelkigyakorlatos könyvekre, sem a jezsuita meditációírás sajátos darabjaira. Előbbiek száma a 18. század elejétől megnőtt. A lelkigyakorlatok nagy része meghatározott időszakra íródott (pl. nyolc-, tíznapos), gyakran a szerzetesi élet napirendjét figyelembe véve. Minden nap két-három elmélkedési gyakorlatra épült.¹ A korabeli magyar nyelvű jezsuita meditációk nagy részére értekező, didaktikus stílus jellemző. A szerzők gyakran szentírási részekre, egyházatyákra, teológusokra, filozófusokra és szentek életéből vett példákra hivatkozva hangsúlyozzák az adott elmélkedési téma jelentőségét. Néhány műben az argumentatív jelleg válik hangsúlyossá. Tarnóczy István *Jó akarat* (Bécs, 1685) című könyve például számtalan latin nyelvű citátummal teletűzdelt szöveg, amelynek központi gondolata az emberi akaratnak az istenihez való igazgatása. A mű megírására hatással lehetett a 17. század elején élt Jeremias Drexel hasonló témájú könyve (*Heliotropium*). A német jezsuita elmélkedésgyűjteményei nemcsak latin és német nyelven váltak igen olvasottá, hanem a 17–18. század során Európa-szerte számos nyelvre lefordították őket.²

Kutatásom tehát főként az elmélkedés szövegtípusára igen jellemző műfajátjárásokra összpontosít, különös tekintettel az imádsággal való sajátos

* A szerző az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport tagja.

¹ Néhány korabeli, magyarra fordított lelkigyakorlatos könyv: VICZAY Anna Terézia, *Az elmélkedéseknek és lelki foglalatosságoknak könyve*, Nagyszombat, 1720; *Octava seraphica, avagy nyolc napok alatt tartó exercitium*, Csíksomlyó, 1768; [TAKÁCS Antal], *Lelki-isméretnek őszöne, az az egy titkos értelmű tövisszes kert*, Győr, 1770.

² Magyarul legkorábban a *De aeternitate considerationes* jelent meg Szentgyörgyi Gergely fordításában *Elméledések az örökkévalóságról* címmel. A *Heliotropium* magyarul először 1764-ben jelent meg nyomtatásban Dévény András fordításaként. Korábban készült már két kiadatlan protestáns magyarítása Komáromi János, majd Újhelyi István tollából.

kapcsolatára. E kettő együttélésének különböző megvalósulásait keresem. Példáimat főként a legkevésbé kutatott 18. századi elmélkedésgyűjteményekből válogattam.

Rövid kutatástörténeti áttekintés

Az elmélkedéseket vizsgáló nemzetközi szakirodalomból elsőként Erdei Klára 1990-ben megjelent, azóta sokszor idézett monográfiáját emelem ki.³ Erdei a meditáció fogalmának, használatának alakulását követi végig az ószövetségi időktől a középkoron át a 16. századig. Kutatása magvát az elmélkedés reformáció utáni, 16. századi fellendülési szakasza képezi. Az újabban megjelent szakirodalomból figyelemre méltó a Karl Enenkel és Walter Melion által szerkesztett, 2010-ben kiadott tanulmánykötet. Ebben Enenkel újragondolja az eddigi meditációértelmezést: nem ért egyet Erdei Klarával abban, hogy a meditáció szövegtípusa csak vallásos témájú irodalmi művekre korlátozódna. Tanulmányában különböző műfajú szövegek (Petrarca, Poggio, Pontano, Giovio írásaiból válogatva) meditációként való értelmezési lehetőségét mutatja be.⁴ 2014-ben jelent meg Véronique Ferrer francia nyelvű monográfiája a reformáció korának frankofón elmélkedéseiről, amelyben ezek alakulását, más műfajokkal való kapcsolatát vizsgálja.⁵ A szakirodalom szintén gyakran hivatkozott tétele Louis L. Martznak 1969-ben a 17. századi meditációs költészetről megjelent munkája, amelyben a műfajmeghatározás mellett az elmélkedési témák változásának, alakulásának történetéről is ír.⁶ Cunningham és Egan kötete a műfajiség kérdése mellett a meditációs témák változását ismerteti a

³ ERDEI Klára, *Auf dem Wege zu sich selbst: Die Meditation im 16. Jahrhundert: Eine funktionsanalytische Gattungsbeschreibung*, Wiesbaden, Harrassowitz, 1990 (Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung, 8).

⁴ KARL A. ENENKEL, *Meditative frames and readers guidans in neo-latin texts = Meditatio: Refashioning the Self: Theory and Practice in Late Medieval and Early Modern Intellectual Culture*, eds. Karl A. ENENKEL, Walter MELION, Leiden, Brill, 2010, 27–44.

⁵ VÉRONIQUE FERRER, *Exercices de l'âme fidèle: La littérature de piété en prose dans le milieu réformé francophone, 1524–1685*, Genève, Droz, 2014 (Travaux d'Humanisme et Renaissance, 524).

⁶ LOUIS L. MARTZ, *The Poetry of Meditation: A Study in English Religious Literature of the Seventeenth Century*, London, New Haven, 1969, 15.

felekezeti és különböző szerzetesrendi tradíciók nyomán.⁷ A német nyelvű Sträter-monográfia a 17. századi evangélikus meditációk és az egyházi reform kapcsolatát vizsgálja.⁸ 1966-ban jelent meg Kaufmann monográfiája, amelyben kétféle puritán meditációíró vonalat különít el és tárgyal a szerző.⁹ Joseph Hall elmélkedésgyűjteményeiből kiindulva a 17. századi angol protestáns meditációirodalmat boncolgatja Frank Livingstone Huntley.¹⁰ Szintén Joseph Hall elmélkedéseinek újszerűségét, az ignáci hagyománytól való eltérését tanulmányozza Jan Frans van Dijkhuizen a fent említett Enenkel és Melion szerkesztette kötetben.¹¹ Peter Damrau az angol kegyességi művek németországi hatását kutatja, különösen a puritán meditáció kialakulása szempontjából.¹² Ralf Georg Czapla egyik ide kapcsolódó tanulmányának témája pedig a közösség által énekelt zsoltárok egyéni meditációs eszközzé való átalakulása.¹³ A barokk kori meditációkat vizsgáló nemzetközi szakirodalom mellett igen jelentős a középkori elmélkedésekkel foglalkozó nemzetközi kutatás.¹⁴

⁷ Lawrence S. CUNNINGHAM, Keith J. EGAN, *Christian Spirituality: Themes from the tradition*, New Jersey, Paulist Press, 1996.

⁸ Udo STRÄTER, *Meditation und Kirchenreform in der lutherischen Kirche des 17. Jahrhunderts*, Tübingen, J. C. B. Mohr, 1995 (Beiträge zur Historischen Theologie, 91).

⁹ U. Milo KAUFMANN, *The Pilgrim's Progress and Traditions in Puritan Meditation*, London, New Haven, Yale University Press, 1966.

¹⁰ Frank Livingstone HUNTLEY, *Bishop Joseph Hall and Protestant Meditation in Seventeenth-Century England: A Study with Texts of the Art of Divine Meditation (1606) and Occasional meditations (1633)*, New York, Binghampton, Center for Medieval and Early Renaissance Studies, 1981.

¹¹ Jan Frans van DIJKHUIZEN, *Love Tricks and Flea-bittings: Meditation, Imagination and the Pain of Christ in Joseph Hall and Richard Crashaw = Meditatio: Refashioning the Self: Theory and Practice in Late Medieval and Early Modern Intellectual Culture*, eds. Karl A. ENENKEL, Walter MELION, Leiden, Brill, 2010, 209–232.

¹² Peter DAMRAU, *The Reception of English Puritan Literature in Germany*, London, Maney Publishing, 2006.

¹³ Ralf Georg CZAPLA, *Transformationen des Psalters im Spannungsfeld von Gemeinschaftlicher Adoration und individueller Meditation: Paul Schedes Psalmen Davids und Psalmi aliquot = Der Genfer Psalter und seine Rezeption in Deutschland, der Schweiz und den Niederlanden: 16–18. Jahrhundert*, Hrsg. Eckhard GRUNEWALD, Henning P. JÜRGENS, Jan R. LUTH, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 2004 (Frühe Neuzeit, 97), 195–215.

¹⁴ Michelle Karnes a középkori meditációról és előzményeiről ír 2011-ben kiadott könyvében, különösen Bonaventura műveire összpontosítva vizsgálja többek között a képzelet szerepét az elmélkedésekben. Robert McMahon a meditációs felemelkedés kérdését és hagyományát járja körül Ágoston, Anzelm, Boethius és Dante műveit vizsgálva. Sarah McNamer az érzelmek története felől közelíti meg azokat az angol nyelvű középkori meditációkat, amelyek célja megtanítani a kegyes olvasót, hogyan kell szánakoznia, együtt éreznie (compassion) Krisztus szenvedésével, passiójával. – Michelle KARNES, *Imagination, Meditation and Cognition in the Middle*

Az utóbbi évtizedekben magyar nyelvterületen szintén érdeklődés figyelhető meg a kora újkori kegyességi művek iránt. Itt megemlíthető a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Irodalomtudományi Intézetében működő, Gábor Csilla szervezte régi magyaros műhely. Lelkiségtörténeti konferenciáiról, forráskiadványairól és tanulmányköteteiről ismert a Pázmány Péter Katolikus Egyetem bölcsészkarán belül 2007-től működő Lelkiségtörténeti Műhely. Itt alakult meg 2012-ben Nagy László vezetésével az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, amelynek egyik fő feladata a 16–18. századi imádságok, prédikációk és népének digitális adatbázisban történő feldolgozása. Fontos kiemelni a Debreceni Egyetemhez tartozó Reformációkutató és Kora Újkori Művelődéstörténeti Műhely tevékenységét, amelynek célja a 16–17. századi magyar, elsősorban protestáns nyomtatott és kéziratos anyag egy részének feltárása, kiadása, emellett a kora újkori irodalomtörténet kommunikációs stratégiáinak interdiszciplináris vizsgálata.

A kora újkori elmélkedésgyűjtemények magyarországi megjelenésével, gyakorlatával és szövegeivel foglalkozó szakirodalomhoz az elsők közül Incze Gábor, Gajtkó István és Gulyás István 1930-as években megjelent összefoglaló munkáit,¹⁵ az újabbakból többek között Erdei Klára, Fajt Anita, Gábor Csilla, Holl Béla, Knapp Éva, Meszesán Mária, Péntek Veronika, Tüskés Gábor, Varga Bernadett ide kapcsolódó kutatásait, tanulmányait emelem ki.

Mind a magyar, mind a nemzetközi szakirodalomról elmondható, hogy a 18. századi elmélkedésgyűjteményekkel eddig nem igazán foglalkozott. Magyarországon pedig az 1720-as évektől jelentősen megnövekedett az imádságos- és elmélkedésgyűjtemények és az olyan nyomtatványok száma, amelyek címükben elmélkedésként határozzák meg magukat, még ha tartalmilag, formailag sokszor nem is sorolhatók a meditáció szövegtípusához.

Ages, Chicago, University of Chicago Press, 2011; Robert McMAHON, *Understanding the Medieval Meditative Ascent: Augustine, Anselm, Boethius and Dante*, Washington D. C., The Catholic University of America Press, 2006; Sarah McNAMER, *Affective Meditation and the Invention of Medieval Compassion*, Philadelphia, University of Pennsylvania, 2010.

¹⁵ INCZE Gábor, *A magyar református imádság a XVI. és XVII. században*, Debrecen, Theológiai Szemle Kiadása, 1931 (Theológiai tanulmányok, 15); GAJTKÓ István, *A XVII. század katolikus imádságirodalma*, Bp., 1936 (Palaestra Calasanciana, 15); GULYÁS István, *A XVII. század katolikus aszkétikus irodalma*, Bp., 1939 (Palaestra Calasanciana, 26).

Műfajmeghatározás?

Az eddigi kutatások rámutatnak a meditáció szövegtípusának az ún. használati irodalom egyéb műformáitól (prédikáció, imádság, életvezetési könyv, katekizmus) való elkülönítésének nehézségére. Az elmélkedés különösen az imádsággal rokon, gyakran összefonódnak, a kettő nehezen elhatárolható egymástól. Az imádság ugyanis a közösségi és egyéni hitéletet szolgáló valamennyi kiadványtípusban megtalálható. Az elmélkedés státusza kérdéses, helye még mindig tisztázatlan a műfajok rendszerében, ezért a műfajiság problematikusságáról beszélhetünk.

Az újabban megjelenő tanulmányok szerzői hangsúlyozzák a meditációnak egyszerre vallásos gyakorlatként és ennek írásos formájaként való meghatározását. A meditációs könyvek alapvető funkciója a vallásgyakorlás közösségi kereteiben is egyértelműen az egyéni hit felkeltése, elmélyítése, a keresztényi magatartás kialakítása. Főként e célból, a hívő személyes megszólítása érdekében az áhítati irodalom művei anyanyelvűek.¹⁶

Heltai János néhány éve megjelent monográfiájában, hasonlóan a korábbi szakirodalomhoz, a műfaji határok elmosódását hangsúlyozza: „nincs éles határ az imádság és elmélkedés műfaja között, széles átmeneti skálán érintkeznek.”¹⁷ Ebből a megfontolásból és a kettő használati közelségére hivatkozva elemzésében nem különíti el az imádság- és elmélkedésgyűjteményeket. Különösen tematikailag nehéz a két szövegtípus elválasztása. Heltai formai szempontú eltérésnek nevezi az imádságok szövegének homogenitását az elmélkedő könyvek heterogén jellegével szemben. Az imádságok és elmélkedések közötti lényegi különbséget magam is az Isten és az ember kapcsolatának eltérő megjelenítésében tartom megragadhatónak. Az imádságokban a beszélő retorikai pozíciójában mindig Istenen van a hangsúly: az ima őt célozza meg. Bármilyen típusú legyen is az imádság (kérő, hálaadó, dicsőítő, bűnbánó), mindig Isten iránti vagy előtti aktusról beszélhetünk. Ezzel szemben az elmélkedésben a

¹⁶ ERDEI, *Auf dem Wege...*, i. m., 45–47; HELTAI János, *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában (1601–1655)*, Bp., Universitas, 2008 (Res Libraria, 2), 103; TŰSKÉS Gábor, *A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai* (Nádasi János), Bp., Universitas, 1997 (Historia Litteraria, 3), 29; GÁBOR Csilla, *A meditáció a hitgyakorlásban és az irodalomban*, Studia Universitatis Babes-Bolyai: Theologia Catholica Latina, 2000/1, 135–143.

¹⁷ HELTAI, i. m., 79.

mondanivaló nem közvetlenül Istenre, hanem inkább a hívő és Isten kapcsolára irányul. Amíg az imában az ember főként várakozóan fordul Isten felé, az elmélkedésben megpróbál cselekvéssel közeledni hozzá.¹⁸

Az elmélkedés a címbaszóhasználatban

A 18. század második felétől néhány szerző az elmélkedés megnevezést használja természettudományos, politikai és filozófiai értekezés címében is. Ennek egyik oka lehet a szakirodalomban többször emlegetett fogalomhasználati zűrzavar (nincs pontosan elhatárolva egyik a másiktól), másik lehetőség főként a fordított művek esetéből következtethető: az elmélkedést a 'gondolatok', 'tűnődések' kifejezések (pl. 'Gedanken') megfelelőjeként, szinonimájaként használják.¹⁹

Szentgyörgyi Gellérd 1795-ben kiadott *Józan elmélkedés a religióról* című Racine-fordítása mai értelmezésünk szerint nem sorolható a tárgyalt szövegtípushoz. A bőségesen lábjegyzetelt verses mű hat részre oszlik. Megszólítottjai Isten, az olvasó, különböző természeti jelenségek stb. A verses értekezés kitűzött céljai, ahogy a könyv eleji, prózában megfogalmazott summa jelzi: bizonyítékkal szolgálni Isten létére (a természeti dolgokból), az önismeret által az Istenismeretre vezetni, érvelni az igaz keresztény vallás mellett a többi világvallással szemben stb. Imádságként értelmezhető szövegrészek gyakran előfordulnak benne,²⁰ viszont önmagát, saját lelkét megszólító, elmélkedő sorokra nem igazán találunk példát.

Ugyanabban az évben jelent meg Wespriemi István *Magyarországi öt különös elmélkedések* című műve. Wespriemit a hazai orvostörténet-írás úttörőjeként szokták emlegetni. A vizsgált kötet szövegeit viszont főként történeti érdeklődés ihlette. A címmel ellentétben a kötet hat olyan cikket, értekezést tartalmaz, amelyek különböző tudományterületeket érintő kérdéseket vetnek fel. Előbb a

¹⁸ Uo., 79–81.

¹⁹ A vizsgált időszak magyar nyelvű meditációirodalmának jelentős részét fordítások teszik ki. Az eltérő fordítói gyakorlatot figyelembe véve néhol inkább szerkesztésről, összeállításról beszélhetünk.

²⁰ Pl. „Mennyire távoztunk, ó Isten! Tetőled? / Ne vess el vétünkért bennünket előled. / Van módod, hatalmad, hogy minket megjobbíts, / Csak onnan felülről kegyelmeddel hódíts.” SZENTGYÖRGYI Gellérd, *Józan elmélkedés a religióról*, Pest, 1795, 25.

korábban cikksorozatban megjelent, magyar koronáról szóló írását olvashatjuk (eredetéről és történetéről, díszítéséről stb.),²¹ melyet az ún. királyné vizéről (Aqua Reginae Hungariae) való fejtegetése követ. Utóbbi a nyugati országokban divatos gyógynövénypárlat hazai eredetének jár utána, az orvosság elkészítőjeként Károly Róbert feleségét, Erzsébet királynét nevezi meg. A rövid terjedelmű harmadik „elmélkedésben” az irodalom és nyelvészet felé fordul, a legrégebbi magyar grammatikáról értekezve. Újabb tudományterület, mégpedig a numizmatika iránt mutat érdeklődést a „Némely régi magyar királyoknak ritka pénzeikről” szóló fejezet. Ennek „naiv fejtegetéseit”, Tóth András szerint, korának tudományos felkészültsége már akkor túlhaladta.²² Az ostoba hiszékenységre és az optikai csalódás egyik esetére figyelmeztet „A magyarországi szőlőtőkéken nőtt s nevelkedett arany”-ról írt rész. Végül a toldalékban, amely gyakorlatilag a *Biographia Medicorum* szinopszisa, a régi hazai orvosdoktorok névsorát adja.

Határeset Sófalvi József 1776-os fordítása. *A természet munkáiból vétetett ekölcsi elmélkedések* forrása Johann Georg Sulzer *Versuch einiger moralischen Gedanken über die Werke der Natur* című műve. A természet rendjéről, titkairól való filozófiai, etikai fejtegetés ugyanis magába foglal egy-két elmélkedő szövegrészt is. A teremtmények sokfélesége, a világban uralkodó törvényszerűség részletes elgondolása nem csupán az Isten nagyságára emlékezteti a hívő embert, hanem ez önvizsgálatra is készítet(het)i: „Mely igen kevés okom vagyon énnekem arra, hogy magamat mások felett felemeljem, és mi lehet indító ok már ezután énelőttem a kevélységre. Úgy képzeltem eddig, hogy az Isten

²¹ *A magyar szent koronáról* címmel 1790. június 15. és 1792. február 28. között öt folytatásból álló sorozatot írt és jelentetett meg. Az első szakaszt megcsonkítva a *Hadi és Más Nerezetes Történetekben* 1791. június 25-én, teljes szövegében pedig a következő hónapban a bécsi *Magyar Kurír*-ban közölték. A második szakasz Pesten megjelent németül és latinul is a *Der Neue Kurir aus Ungarn*-ban és az *Ephemerides Budenses*-ben. A kötet egyes részeinek megjelenési körülményeiről, ide kapcsolódó tudós levelezésről: SZELESTEI N. László, *Weszprémi István (1723–1799) és munkássága = Weszprémi István munkásságáról*, összeáll. SZÁLLÁSI Árpád, Bp., Neumann Kht., 2004; http://mek.oszk.hu/05400/05459/pdf/Weszpremi_elete_Succincta.pdf [2015. 09. 08.].

²² TÓTH András, *A numizmatikus Weszprémi István = Weszprémi István munkásságáról*, összeáll. SZÁLLÁSI Árpád, Bp., Neumann Kht., 2004; http://mek.oszk.hu/05400/05459/pdf/Weszpremi_numizmatikus.pdf [2015. 09. 08.].

legnemesebb teremtéseinek száma közül való vagyok én, de jól látom már most, mely igen nagyon megcsalattam magamat.”²³

A 17. század második felétől kezdődően egyre több prédikációs kötet címében használták az elmélkedések kifejezést. Általában a halotti beszédek, főleg protestáns felekezetű szerzők esetében gyakori ez. 1634-ben *Halotti elmélkedések* cím alatt jelent meg Miskolczi Puh Pál gyászbeszédeket tartalmazó kötete. Ebben a prédikációk után néhány élőknak és haldoklóknak címzett útmutatás, imádság szintén fellelhető.²⁴ Elmélkedéssel kapcsolatos utalásokat csupán ezek az intések tartalmaznak.²⁵

Az 1670-es évektől megugrik a prédikációgyűjtemények esetében a „halotti elmélkedés” kifejezés használata, és gyakori címadás marad egészen a 19. század közepéig. A halotti prédikációkon kívül nem igazán gyakori ez a címválasztás. Két példát mégis kiemelek. Elsőként Szendrey Ferenc Apafi Mihálynak ajánlott 1673-as munkájára hívom fel a figyelmet, amely inkább nevezhető beszédgyűjteménynek, mint a címben használt elmélkedésnek. Mind a négy rész a prédikáció retorikájának tárházát alkalmazza: egy-egy textusból kiindulva, ezeket felosztva egymás után magyarázza. A szövegek oktató, buzdító jellegűek. A beszédek végén általában újból hangsúlyozva a korábban kifejtett mondanivalót, megszólítja, figyelmezteti vagy vigasztalja az olvasót: „Tégedet, aki a dolgot érted, az tudomány arra int, hogy midőn magadat lopásban, tolvajlásban, prédálásban, ártatlan vérnek kiontásában, nemzetednek elárulásában és más nevű bűnben ejted, az Istent ne vádoljad, s gonoszságod szerző okának ne mondd, mert az Isten a gonosztevőt s annak gonosz munkáját gyűlöli, és az hamis vádot büntetlen nem hagyja.”²⁶ Ha pedig néha az „azon elmélkedjél” utasítást adja, akkor sem meditációs gyakorlatra invitálja az olvasót, hanem a bizonyítás részeként egy-egy értelmet célzó, meggondolásra szánt részletre hívja fel a figyelmét (pl. a fáraó szívének megkeményítése valójában Isten büntetése).

²³ SÓFALVI József, *A természet munkáiból vétetett erkölcsi elmélkedések*, Kolozsvár, 1776, 19.

²⁴ MISKOLCZI PUAH Pál, *Halotti elmélkedések*, Lőcse, 1634 (RMNY 1595).

²⁵ Pl. „Mindenek felette az te haláloznak utolsó óráján elmélkedjél igen a te lelkednek idvességéről, mert ezután nem leszen erről való gondolkodásodra alkalmasod, minden egyéb szorgalmatosságokat és ez földiekről való gondokat elhagyván [...]” *Uo.*, [M3r].

²⁶ SZENDREY Ferenc, *Kellemetes elmélkedések*, Kolozsvár, 1673 (RMK I. 1152), 8.

A másik példaként szolgáló mű kicsit kilóg a vizsgált időszakból: először 1810-ben jelent meg Sombori József *Tizenkét keresztyéni elmélkedések* című prédikációs kötete, amelyben a katolikus hitszónok a különböző ünnepeken elhangzott beszédeit gyűjtötte össze.²⁷ A prédikációk témája általában a keresztyéni tökéletesség és hiányának okai. A beszédekben nem találunk elmélkedésre jellemző szövegrészeket vagy arra szánt utasításokat.

További csoportot képeznek az elmélkedésnek nevezett imádságok. Ezek általában csak címükben élnek e meghatározással, viszont formailag és tartalmilag imádságoknak minősíthetők. Példa erre az 1792-ben névtelen fordító (feltételezhetően Csödy Pál) munkájaként megjelent *Az angyali üdvözléetről áhítatos elmélkedés*. A ponyvanyomtatvány az *Üdvözlégy* egyes soraihoz kapcsolódó imafüzért és egy képzeletbeli dialógust tartalmaz. *Az ember és Krisztus között való beszélgetés* a szentek helyes tiszteletének kérdéséről folyik. A bevezető soraiból viszont arra következtethetünk, hogy a címben az elmélkedés kifejezést nem műfajmeghatározásként használja, hanem a gondolkodás, emlékezés szinonimájaként: „Illendő tehát, és Isten előtt is kedves áhétatosság azon szent szókat elménkkel s nyelvünkkel többször újítani, melyekkel az angyal Máriát köszöntötte [...]”.²⁸

Az előbbihez hasonló *A keresztyén katolikus betegeknek és haldoklóknak vigasztalója* című imakönyv esete is.²⁹ A lelki atyának, betegeket látogató személyeknek írt kézikönyv több részének címében használja az elmélkedés megnevezést (*Vigasztaló és ébresztő elmélkedések*, *Ájtatos elmélkedései a gyenge, törekény és haldokló vénségnek* stb.). Ezek azonban általános bölcsességeket fogalmaznak meg: a halál szükségességéről, az arra való felkészülés menetéről, az örök élet boldogságáról stb. Az értekező jellegű tanítások imádságokkal, fohászokkal keverednek. Ugyancsak nyomát sem találjuk valódi elmélkedésnek a *Páduai Szent Antal zsolozsmája* című imádságoskönyvben. Bár az egyik alcím hét elmélkedést ígér a szent életéből a hét minden napjára, ezek a szövegek valójában könyörgések.³⁰

²⁷ SOMBORI József, *Tizenkét keresztyéni elmélkedések*, Csíksomlyó, 1810; Uő, *Tizenkét keresztyéni elmélkedések*, Kolozsvár, 1811.

²⁸ [CSÖDY Pál], *Az angyali üdvözléetről áhítatos elmélkedés*, Szombathely, 1792.

²⁹ *A keresztyén katolikus betegeknek és haldoklóknak vigasztalója*, Pest, 1795, 4.

³⁰ *Páduai Szent Antal zsolozsmája*, Nagyszombat, 1675 (RMK I. 1184), 137–158.

Keveredő műfajú kötetek

Sajátos alkalomból jelent meg Soós Ferenc könyve. A pestis idejére állította össze egymást követő, alcímekkel elkülönített oktatásait és könyörgéseit bátorításul a különböző életkorú és foglalkozású olvasóknak. Az 'oktatás' kifejezés jól tükrözi a bennfoglalt tartalom szöveg típusát. Tanító, prédikáló, intő hangnemben szólítja meg az egyes embercsoportokat (papok, magisztrátus, gazdák és gazdasszonyok, fiak és lányok, pestisben haldoklók stb.). Meggondolásra (így elmélkedésre is) szánt tanácsokat, bölcsességeket sorakoztat fel a szerző. Számos bibliai alakot és történelmi személyt állít követendő példaként az aktuális nehézségben való békességes tűrésre, reménykedésre, helyes magatartásra. Az intésekben pedig gyakran önvizsgálatra szólít fel: „itt igen megvizsgáljad dolgaidat, ha nem magad adtál-e okot reája, hogy a népnek ellenségévé váljék az Isten, mert gyakorta Isten a népet a nagy emberek miatt bünteti meg, aminthogy sokszor a népben bünteti meg a nagy embereket.”³¹ A halálfélelemben bátorító és ismétlődő gondolat, hogy az élet az Isten kezében van, ha akarataival egyezik, megmenti azt.³²

Érdekes és ritka műfajkeveredésre épül Hari Péter 1789-ben kiadott műve, amelyben fiktív levelek és elmélkedések szövegei váltják egymást. A levelek címzettje egy fiatal leány, Filáréta, akit életvezetési tanácsokkal lát el a levelek írója. Hangsúlyos üzenet az élet mulandósága, a földi dolgok hiábavalósága és az erények szépsége. Az ezekhez kapcsolódó meditációk mellett számos elmélkedés csodálkozik rá a világ szépségére és rendjére (bolygók, csillagok működése), ezek által pedig Isten nagyságára.³³ Ugyanakkor az élet hétköznapi eseményeihez fűződő gondolatokat is találunk. Ilyenek az óesztendő estéjén és újév reggelén való elmélkedések. Utóbbiból idézem: „Odavan az óesztendő, elment éntőlem. Elvitte magával az én eddig volt nyomorúságaimat és keserűségeimet, az én fájdalmaimat és könyvhullatásaimat. És ó, bárcsak az én bűneimen indulandó könyvhullatásokat hagyta volna meg énnálam! Elvitte az én eddig volt terheimet, vajha elvitte volna végképpen az én hijábanvalóságaimat is!”³⁴

³¹ SOÓS Ferenc, *A dögihalál Isten harca az emberekkel*, Kolozsvár, 1720, 15–16.

³² „Itt mindenneknek előtte, kegyes olvasó, azt vedd elmédre, hogy magadtól nem vagy; az ölhet meg, aki meg is eleveníthet, a vetheti el a halált életedről, aki életet adott [...]” *Uo.*, 42.

³³ HARI Péter, *Egy a Teremtőből felemelkedett elmének szabad gondolkodásai*, Bécs, 1789.

³⁴ *Uo.*, 39.

Az előbbihez hasonlóan ugyancsak egyfajta szerepjátékra építi könyvét Szőnyi Pál. A *Mezei beszélgetés* résztvevője egy prédikátor és egy mezei ember. Előbbi igazán alkalmas helyszínnek találja a szántóföldet, a mezei világot a tanításra, a hitelvek kifejtésére. A „díszet” (domb, virágok, madarak) bibliai helyeket és példabeszédeket idéz (nyolc boldogság dombja, Golgota, liliumok stb.), de mindezek mellett elmélkedésre is indít(hat). A prédikátor oktatása, természetre való rácsodálkozása ugyanis nem egyszer vált át elmélkedő részekbe: „Én lelkem, szállj magadba, és indulj fel e füveknél fogva is az Isten nagy nevének magasztalására.”³⁵

Elmélkedések és imádságok együttélése

A továbbiakban főként olyan imádság- és elmélkedésgyűjteményekkel foglalkozom részletesebben, amelyekben azonos vagy szinte egyenlő arányban fordul elő a két vizsgált szövegtípus. Mielőtt rátérnék az imádságok és elmélkedések jelölt és jelöletlen kapcsolatának vizsgálatára, egy bekezdés erejéig mégis szót ejtek azokról az imakönyvekről, amelyekben néhol egy-egy meditációs gyakorlat is felbukkan.

Fent már láttunk néhány példát olyan imádságoskönyvekre, amelyek (al)címükben ugyan elmélkedésként határozzák meg magukat, gyakorlatilag mégsem azok. Néhány imakönyvben azonban meditatív szövegrészek kapcsolódnak az imákhoz. Ezek az elmélkedésre szánt gondolatok mintegy előkészítik, segítik az olvasót az Istenre való hangolódásban. A főként elmélkedésgyűjteményeket író és fordító Tarnóczy István 1676-ban kiadott *Titkos értelmű rózsza* című műve az imádságos könyvek közé sorolható. Ebben kötött és szabad imák, kissofficiumok és litániák szövege váltakozik rendszerszerűen, bár a rózsafüzér tizedeinek titkait elmélkedésre szánja. A néhány évvel később megjelent *Holtig való barátság* szintén számos litániát, liturgiában és magánáhitatban használt könyörgést tartalmaz. Ebben viszont az előbbinél nagyobb arányban találunk meditációs gyakorlatokat (pl. ún. mesterséges óra, passiómeditáció).³⁶ Az egyik legnépszerűbb imakönyv, Pongrácz Eszter *Aranykoronájá-*

³⁵ SZŐNYI Pál, *Mezei beszélgetés*, Pozsony, [1797 k.], 17.

³⁶ A betegeknek, haldoklóknak és a mellettük szolgáló híveknek szánt könyv elmélkedéseiről bővebben: KÓNYA Franciska, *Preparation for death in jesuit István Tarnóczy's book Holtig-való*

nak második részében a felkelés mozzanataihoz kapcsolódó reggeli fohászokat egy-egy elmélkedésre szánt gondolat előzi meg. A képzeletet használva ehhez hasonló meditációs gyakorlatot ajánl az imakönyv összeállítója: „Reggel, mikor öltözködöl, elmélkedjél ekképpen: hogy te ruháidban felöltözködöl: Krisztus pedig éretted a keresztfán mezítelen függött. Itt szállj magadban.” Másodszor: „Krisztus miérettünk emberi testben öltözködött, hogy az ő kegyelmességének ruháiban minket felöltöztessen. Itt hálákat adj az Istennek.” Harmadszor: „Kérjed az Úristent, hogy ez az öltözeted legyen kedves előtte, az Heródesnél feje ruhában való öltözése által: és ajánljad magadat, hogy oly gyalázatot kész volnál érette a te ruházatidban szenvedni, amint ő teérettet szenvedett Heródesnél.”³⁷

Imádság és elmélkedés jelölt elkülönítése

A címekben, alcímekben elhatárolt imádság- és elmélkedésszövegek gyűjteményei közül először néhány olyan példát ismertetek, amelyekben nagyjából egyenlő arányban van jelen e kettő. Ezek után az eltérő megoszlású imádság- és elmélkedésgyűjtemények következnek. Végül a nyomdai technikák segítségével történő elhatárolásra térek ki.

Az év minden napjára tartalmaz egy-egy imádságot és elmélkedést Baranyi Pál 1713-ban megjelent fordítása.³⁸ Ezek a szövegek az év első napjától az utolsóig szorosan kapcsolódnak az aktuálisan ünnepelt szent rövid történetéhez, példájához. Az egyes napok szövegrészei jól elhatároltak: a tematikai egységet segíti, hogy a három impulzusból álló elmélkedés témameghatározással kezdődik (pl. *Az ájtatosságról; Az ártatlanságról; Urunk színeváltozásáról*). A meditációs rész stílusa hasonló a lelkigyakorlatos könyvekéhez: te-ként szólít meg,

barátság [*Friendship that lasts till death*], Studia Universitatis Babeş-Bolyai: Theologia Catholica Latina, 2011/1, 67–79; Uő, „Nincs nagyobb szükség az halálnál; de nagyobb barátság sincsen abban való szolgálathál”: Halálra való felkészülés Tarnóczy István bestsellerében = *Az áhítat nem hivatalos alkalmi és formái az 1800 előtti Magyarországon*, szerk. BOGÁR Judit, Piliscsaba, PPKE BTK, 2013 (Pázmány Irodalmi Műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok, 4), 133–144.

³⁷ PONGRÁCZ Eszter, *Igaz isteni szeretetnek barmatjából nevedett, drágakövekkel kirakott arany korona*, Nagyszombat, 1719, 20.

³⁸ Forrása a francia jezsuita Jean-Etienne Grosez művének latin fordítása.

utasítja az olvasót az adott téma végiggondolására, önvizsgálatra és/vagy egyes feladatok elvégzésére.³⁹

Átláthatóan elkülönítve, elmélkedés és imádság váltakozására építkezik Mocsári Antal gyűjteménye.⁴⁰ Kronologikusan gyermekségtől öregkorig egy-egy életszakaszhoz, majd néhány egyedi állapothoz (pap, katona, nagy méltóság, szegény ember stb.) kapcsolódik egy értekezésszerű elmélkedés és egy fohász. A meggondolásra szánt részek monológyszerűek: az „elmélkedő” egyes szám első személyben számot vet aktuális helyzetével, felsorolja a helyesnek ítélt teendőit, kötelességeit (pl. feleségnek a férj kedvében járni), céljait (hajadonnak jó férjet találni), majd a foháskodásban imádkozik ezek megvalósulásáért. Szoros értelemben vett elmélkedést Mocsári könyvében elvértve találunk. A hosszas betegségből felépülő ember például önvizsgálatot tart, és egész további életére vonatkozó elhatározást tesz: ez az elmúlt tartós betegeskedés „engemet minden előfordulandó alkalmatosságokban arra emlékeztessen, hogy én most mintegy bilincsek között szenvedett, rabságomból a szabad levegőégnek bocsáttattam ugyan, de csak azért, hogy oktatásomul legyen szabadságom, s ezentúl folytatandó rövid életemet példás mértékletességben, s józan magam viselésével folytassam.”⁴¹

Hasonlóan világosan elkülönül a két szövegtípus az évszám és szerző feltüntetése nélkül megjelent *A pergő aranyórának tizenkét percentési* című ponyvakiadásban. Az 1700-as évek végén, 1800-as évek elején íródhatott ez az imádság- és elmélkedésgyűjtemény. Érdekessége, hogy a hagyományos könyörgéseket (Úrvacsorához kapcsolódó, étkezés előtti-utáni stb.) megelőzően különböző életkorúaknak szánt elmélkedéseket és ezekhez kapcsolódó imádságokat sorakoztat fel. A meditációra, ahogy a cím is jelzi, a tizenkét óraütés emlékeztetheti az embert. Az ajánlott elmélkedési szövegrészek pedig öt évenként

³⁹ Pl. szeptember 3. harmadik elmélkedési pontja: „Ha valamely mocskot mutat a tükör az orcádon, mindjárt lemosod, mosd le hasonlóképpen a penitencia által azokat a vétkeket, akik lelked ismeretét furdalják, és ezután új vétkekkel be ne mocskold lelkedet. Mert utálatos csuda az, újonnan azont cselekedni, amit azelőtt sirattál. Salvianus.” BARANYI Pál, *A szentek lajstroma, azaz a Szentírásból vagy a szentek életéből esztendő által minden napra rendeltetett elmélkedések*, Nagyszombat, 1713, 2. rész, 131.

⁴⁰ MOCSÁRI Antal, *Az emberi sors meggondolásából származott elmélkedései és foháskodásai egy magát igazán megismért szűznek*, Pest, 1800.

⁴¹ Uo., 31.

(huszonötötől nyolcvan éves korig) változnak. Ezekre tartalmilag jól ráillenek a szövegtípus jellemzői: az elmélkedő önmagát, saját lelkét szólítja meg, az életvitel megjobbítására irányuló elhatározások gyakran lelkiismeret-vizsgálattal kapcsolódnak össze.⁴²

Aranka György két könyvből álló Drelincourt-fordításában⁴³ szintén világosan elhatárolódik az elmélkedés és imádság, ezek terjedelmi arányai viszont szabadabban változnak. Általában a meditációs részek hangsúlyozottabbak. Bár a két csoport határa jelölve van, kissé tisztázatlan fogalomhasználatra következtethetünk az alcímek és szövegek összevetése során. Míg az egyes 'orvosságok' és 'vigasztalások' maguk az értekezésszerű elmélkedésrészek, az ezeket záró fohászokat (a francia forrásművet követve: 'prière et meditation') következetesen 'könyörgés és elmélkedés', 'imádság és elmélkedés' címmel illeti.

Magyarul először 1705-ben jelent meg Paolo Segneri *La vera sapienza* című elmélkedésgyűjteménye (*Igazán való bölcsesség*), amely a jezsuita lelkigyakorlatos könyvek felépítését követi. A hét napjaira írt három-három cikkelyből álló elmélkedést mindig címmel jelölt imádság zárja. Utóbbi terjedelme általában egyharmada a meditáció szövegének. Az ima szerepe mégsem elhanyagolható. Erre a szerző külön felhívja a figyelmet a kegyes olvasónak címzett ajánlólevélben: még ha kevés ideje van is az elmélkedésre, az „imádságot el ne mulassa, minthogy nincsen a bűnnek diadalmas meggyőzésére egy fogatos eszköz, mint ha ki Mojzessel égben emelt kézzel imádkozik Istenhez.”⁴⁴

Számos imádság- és elmélkedésgyűjteményben a kötet szerzője, összeállítója cím helyett a nyomdatechnika segítségével jelzi az eltérő szövegrészeket. Leggyakrabban a kisebb-nagyobb betűméret használatával vagy a kurzív betű-

⁴² Példaként idézem a negyedik óraütéshez fűződő, negyven esztendőseknek szóló szövegrészt: „Ó, én lelkem! Vedd fontolóra mostan amaz négy végső dolgokat, úgymint az halált, az ítéletet, az örök boldogságot és az örök kárhozatot. Ugyan nem tartóztathatnak-e meg ezek tégedet a vétkezéstől, és nem indíthatnak-e fel a kegyesen való életre? Íme minden órában közelebb-közelebb jutsz a meghaláshoz, és nemsokára megállasz a te ítélő bírád előtt! Akkor pedig vagy az örök boldogságra, vagy az örök boldogtalanságra küldtetetel. Annak okáért, míg ez a mai nap neveztetik, meg ne keményítsd a te szívedet, hanem erre a nagy változásra jó móddal készítsd, és készen tartsd te magadat.” *A pergő aranyórának tizenkét perentési*, [h. n.], [é. n.], [4].

⁴³ ARANKA György, *A keresztyén léleknek halálfélelmei ellen való orvosságai*, [h. n.], 1768; UÓ, *A keresztyén léleknek halálfélelmei ellen való vigasztalási*, [h. n.], 1775.

⁴⁴ [PAOLO SEGNERI], *Igazán való bölcsesség, avagy mindennapi idvösséges gondolkodás az isteni félelemről és a bűnnek büntetéséről*, Bécs, 1705 (RMK I. 1700), 4. Forrásszövegben való megfeleléséhez: Paolo SEGNERI, *La vera sapienza*, Napoli, 1693, 5.

szedés eszközével élnek. Előbbit választotta Pápai Páriz Ferenc a *Pax sepulcri* című munkájában. A számozott, rendszerszerűen felépített könyvecske a halálra való felkészítésben kíván segítség lenni. A rövid elmélkedések váltakozva szólítják meg te-ként az olvasót és a saját lelket. Az első rész 6. pontjában olvashatjuk: „Nem tudod azt is, micsoda helyen eshetik életednek vége, ott-hon-e háznád vagy idegen földön, ágyadban-e vagy mezőben szólíttatol el. Íme, én lelkem, a mi életünknek dolga olyan, mint az órának mutatója, soha nem nyugszik, csak megyen elébb-elébb, de senki nem tudja az emberek közül, mikor végződik járása. Utánunk a halál, mindenütt nyomunkban vagy, elviszen, valahol talál, mert mindenütt, akárhol legyünk, utánunk várakozik. Ha azért okos szolga vagy, te is készen várjad őtet mindenütt, elkészült, megtért szívvel.”⁴⁵

Imádság és elmélkedés jelöletlen elkülönítése

Általános gyakorlat az elmélkedésre szánt folyószövegbe jelöletlenül beleszerkeszteni egy-egy rövidebb, hosszabb fohászt. Az átmenetet néhány összekötő kifejezés (úgy mondd, így szólj) jelzi. Tarnóczy István szintén gyakran él ezzel a módszerrel. A *Választott nyíl* című elmélkedésgyűjteményéből való a következő idézet: „Annak okáért valamikor valami munkához vagy dologhoz fogunk, legelőször is szívünket s elménket Istenhez fordítsuk, őhöz így szólván: Én Uram s Istenem, íme, mindezeket tereád nézve, s tehozzád való szeretetemből, tiszta szívből cselekeszem. Te tudod, Uram, hogy egyebet nem keresek, hanem csak azt, hogy a te szent akaratom teljék, és hogy néked tessen mindenekben.”⁴⁶

Az imádság és elmélkedés különleges együttélése, keveredése figyelhető meg Keresztúri Bíró Pál *Mennyei társalkodásában*. A könyv egésze egy párbeszédre épül Isten és egy hívő lélek között. Formailag egy dialógus, amelyben az Úr nem csupán kérleli, nógatja, hanem már-már győzködi a magát még a kegyelemre is méltatlannak tartó embert. Az imádságos beszélgetésbe azonban gyakran elmélkedő szövegrészek is bekerültek. Néhol maga az Isten hívja fel a

⁴⁵ PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Pax sepulcri, azaz idvességes és igen szükséges elmélkedés arról, miképpen kellésék embernek mind keresztyénül élni, mind pedig idvességesen meghalni*, Kolozsvár, 1689 (RMK I. 1526), 6–7.

⁴⁶ TARNÓCZY István, *Választott nyíl, avagy a jó igyekezet*, Bécs, 1685 (RMK I. 1326), 67–68.

beszélgetőtárs figyelmét egy-két meggondolásra szánt tényre, történésre. Más-kor a kesergő ember végzi imáját önmegszólítással, elmélkedéssel: „Ó, én eltévelyedett életem, nincsen már még csak reménség is énennem, elfogy régi szép bizodalmam, s bészárlá énelőttem az Isten a mennyországnak ajtaját. Ó én nyavalyás, bűnben megkevertetett ember, csak bujdosás és gyötrődés immár az én életem.”⁴⁷

Összefoglalás

Ahogy a rövid kutatástörténeti áttekintésben is láhattuk, számos tanulmány vizsgálta korábban az elmélkedésgyűjtemények különböző jellegzetességeit, ezen belül néhányan felfigyeltek már a műfaji átjárások problematikájára. A 17–18. század magyar nyelvű meditációirodalmának tanulmányozása során magam is többek között az elmosódó határvonalakra összpontosítottam. Különösen az imádság és elmélkedés összekapcsolódását vizsgáltam e tanulmányban. A különböző esetek és határesetek példáit látva kijelenthetjük, hogy a 17–18. századi elmélkedés meghatározása elképzelhetetlen az imádság műfajától való elhatárolása nélkül. Ugyanakkor a kettő szoros kapcsolata, egymásra hatása a meditáció definíciójának kihagyhatatlan része.

Mixing literary genres in Hungarian meditational literature in the 17th and 18th century

This paper first summarizes the previous Hungarian and international researches relating to the topic. It studies one of the main characteristics of meditations: the hard distinction from other genres of devotional literature. In the 17th–18th century there is often an uncertainty in designation. Sermons, treatises, catechisms, conduct-books are sometimes called ‘meditation’ by the authors. This study mostly focuses on the close relation between prayer and meditation. The main question is: how books of meditations are combined with books of prayers? The different forms of this coexistence are presented through many examples, selected mostly from the poorly researched Hungarian meditational literature of the 18th century.

⁴⁷ KERESZTÚRI BÍRÓ Pál, *Mennyei társalkodás*, Kolozsvár, 1726, 8.